

Arredor do dereito á autodeterminación lingüística dos Pobos Orixinarios de Arxentina

RODOLFO RAÚL HACHÉN

Licenciado en Letras pola Universidade Nacional de Rosario (UNR) de Arxentina, Mestrado en Teoría Lingüística e Adquisición da Linguaxe, Profesor asociado da cátedra de Etnolingüística e Principios de Lingüística Antropolóxica da Escola de Antropoloxía da Fac. de Humanidades e Artes (UNR), Coordinador da Área de Relacións Institucionais da Cátedra UNESCO para a Mellora da Calidade e Equidade da Educación en América Latina con base na Lectura e Escritura (Sede UNR), Director do Departamento de Etnolingüística da Carreira de Antropoloxía, Director do Instituto de Artes Contemporáneas de Rosario (ICARRO), Investigador Adxunto do CONICET e Membro Fundador da Agrupación "LaS LenguaS"

América concentra un 15% do total das linguas do mundo (de 5.000 a 6.700) presentando un número que ascende aproximadamente as 428 linguas en América do Sur. No actual territorio da República Arxentina falábanse antes da chegada dos españois 35 linguas. Hoxe só sobreviven 12 (Censabella, M.; 1999).

“Os nosos pais ocultaron o noso idioma para salvarnos do xenocidio”
(Clara Chilcano, Dirixente Mocoví da Agrupación Aborixe OCASTAFE)

A educación “multicultural” é unha problemática vixente no mundo enteiro e comeza a ser un interrogante importante no marco das políticas da linguaxe en América, políticas que, como sinala Hamel abarcan “... ademais das esferas de intervención deliberada do Estado, o campo dos cambios (socio) lingüísticos en si como, por exemplo, o xurdimento de conflitos, os procesos de desprazamento, resistencia, o xurdimento de linguas minoritarias; (e) inclúe, por último, o estudo científico tanto destes procesos como da intervención social e estatal neles...” (1998:43)

UN POUCO DE HISTORIA. A historia oficial, a dos “vencedores” fixo do chamado “Descubrimiento de América” e da posterior “Conquista e Colonización” xestas heroicas que ocultan un dos xenocidios máis tremendos da historia da humanidade. As consecuencias deste asoballamento disfrazado de cruzada civilizadora obsérvanse aínda con claridade na situación de marxinación e vergonza cultural a que foron sometidos os Pobos Orixinarios do noso continente que lograron sobrevivir. O propósito era, claramente, erradicar estas culturas. Arrincanlas da superficie da terra como a maleza, foi unha das metas fundamentais da explotación de América Latina. O “salvaxe”, o autóctono, debía desaparecer para dar paso ao progreso.

Esta turrada do conquistador xerou en moitos casos movementos de resistencia que se condensan con claridade na moi coñecida frase “volverei e serei millóns” erroneamente atribuída a Eva Duarte de Perón e que foi, en realidade, pronunciada en novembro de 1781 polo importante dirixente da rebelión indíxena pola liberación (S. XVIII) Julián Apaza Nina Tupac Katari quen morreu dicindo:

“Só me matan a min, volverei, e como a *quinua*, serei millóns”.

No século XIX poucos foron os proxectos políticos que, na historia das institucións latinoamericanas, incorporaron o recoñecemento aos dereitos dos pobos orixinarios e moitos menos os que, sostendo estes principios, chegaron a ter o poder nas diferentes etapas de consolidación dos Estados nacionais.

Prodúcese un proceso de negación da realidade indíxena co fin de consolidar un arquetipo de nación asociada a un territorio, un goberno e unha lingua que terá á educación como gran aliada. Claro resulta, en Arxentina, o proxecto de Sarmiento quen enarbora a “civilización” para terminar co que el mesmo define como “barbarie”. Así cristalízanse ideoloxemas falaces como “Arxentina, país sen indios” cuxas consecuencias son sufridas aínda polas comunidades aborixes.

Xa por 1893, José Martí criticaba a política sarmientina vaticinando que “...a nosa América (...) ten que salvarse cos seus indios...” e preguntando “¿...en que patria pode ter un home máis orgullo que nas nosas repúblicas dolorosas de América, erguidas entre masas mudas de indios, ao ruído de pelexa do libro co cirial, sobre os brazos sangüentos dun centenar de apóstolos?”

O século XX trae consigo unha reformulación do concepto de nación e do rol das poboacións indíxenas. Xa non se busca negar a súa existencia nin, abertamente, exterminalas se-

Adolfo Pérez Esquivel participou no Congreso das Linguas

Rodolf Raúl Achén, autor do artigo

nón asimilalas á cultura hexemónica nun, cada vez máis acelerado, proceso de castelanización que se estenderá até comezo dos 80.

Logo, "...constátase, en toda a rexión latinoamericana, un xurdimiento do indíxena atribuíbel á combinación de tres procesos: a onda de democratización na rexión e o recoñecemento dos dereitos humanos; a aceptación do credo neoliberal e a aceleración do fenómeno de globalización." (Gross, 2002 en López e Sichra, 2004:128)

"A transformación dos Estados nacionais e nacional-populistas que dominaron ao longo do século XX dá pé a novas formas de gobernabilidade e lexitimidade nacional con participación da sociedade e das súas diversas organizacións. Xa non son os Estados asimilacionistas que intentan forxar unha identidade nacional negando ás súas minorías ou discriminándoas. Agora recoñécese

á poboación indíxena como algo constitutivo da nación, aceptando a existencia dos seus dereitos colectivos." (López e Sichra, 2004:128)

As comunidades indíxenas asumen outro protagonismo e eríxense en novos interlocutores no escenario político latinoamericano chegando a resultar unha importante forza de presión para os Estados nacionais.

Como un eco claro desta situación os anos 90 ofrecen unha grande cantidade de producións científicas sobre a diversidade lingüístico cultural, os dereitos pos Pobos Orixinarios e a Educación Intercultural Bilingüe (EIB) e, en menos de dúas décadas, 11 países recoñecen nas súas constitucións o carácter multicultural e plurilingüe da súa poboación: Arxentina, Bolivia, Brasil, Colombia, Ecuador, Guatemala, México, Nicaragua, Paraguai, Perú e Venezuela (López e Sichra, 2004)

A xeito de exemplos podemos lembrar que en 1992 México reforma a súa Constitución definíndose (artigo 4º) como un país multicultural e plurilingüe e que en 1997 denomina como Educación Intercultural Bilingüe á destinada ás poboacións indíxenas (Schmelkes, 2004); Arxentina reforma a súa Constitución en 1994, ano en que Bolivia establece a interculturalidade na Reforma Educativa; e en 1996 Chile crea o Programa de Educación Intercultural Bilingüe en cumprimento da lei indíxena Nº 19.253 de 1993 (Williamson Castro, 2004)

Moitos autores consideran que o século XXI será o século dos conflitos culturais e xa non, como o século XX, dos conflitos entre sistemas políticos e económicos (Hamel, 2006). Isto parece reflectirse nas declaracións nacionais e internacionais vinculadas cos dereitos indíxenas.

"...en 17 países recoñécese o dereito das poboacións indíxenas a unha educación en lingua propia e faise educación intercultural bilingüe no marco das reformas educativas en curso baseado nunha política de descentralización tanto

O 52,1% das linguas do mundo son faladas por menos de 10.000 persoas e as 10 linguas máis faladas reúnen o 46% da poboación mundial

institucional coma curricular, na medida en que, polo menos no papel, recoñecen a interculturalidade para todos e a necesidade de diversificar, polo menos parcialmente, o currículo nacional. Faise educación intercultural bilingüe en Arxentina, Belice, Bolivia, Brasil, Colombia, Costa Rica, Chile, Ecuador, Guatemala, Güiana, Honduras, México, Nicaragua, Panamá, Paraguai, Perú e Venezuela." (López e Sichra, 2004: 134)

En realidade, e facendo referencia ao ámbito que nos resulta máis próximo, podemos dicir que aínda non existe, en Arxentina, un auténtico plan nacional de EIB respectuoso do dereito á autodeterminación lingüístico-cultural dos Pobos Orixinarios que poña fin ao estigma que se evidencia na frase da dirixente Clara Chilcano que encabeza este artigo.

ALGÚNS DATOS. A desigualdade social que deben sufrir as linguas e culturas minorizadas advírtese con claridade cando se cruzan variábeis claves como cantidade de falantes, niveis de pobreza e posibilidades de acceso ao sistema educativo.

O 52,1% das linguas do mundo son faladas por menos de 10.000 persoas e as 10 linguas máis faladas reúnen o 46% da poboación mundial. Este monopolio da comunicación por parte dun número moi limitado de linguas "...atenta contra a diversidade natural e constitutiva da sociedade humana, profunda as asimetrías sociais, políticas e culturais e ameaza as condicións mesmas do desenvolvemento humano, do seu pensamento e a súa investigación científica." (Hamel, 2006)

A falta de censos claros e veraces impide establecer con precisión o número de membros de comunidades indíxenas en América Latina. Algúns investigadores (López e Sichra, 2004) falan de polo menos 40.000.000 de persoas (o 10% da poboación) distribuídas en comunidades de entre 500 e 50.000 integrantes, salvo o caso dal-

gúns pobos con máis de 1.000.000 de persoas (aimara, náhuatl, quiché, mapuche) e do pobo quechua con máis de 10.000.000.

A distribución por países presenta, tamén, unha gran diversidade. Nalgúns, como Colombia, Venezuela, Arxentina e Paraguai, o 5% da poboación sería aborixe e noutros, como Chile, Honduras, México, Nicaragua e Panamá, a porcentaxe ascendería a un 20%. Entre os índices máis altos encontraríanse Perú, Ecuador, Bolivia e Guatemala superando, estes dous últimos, o 50% (López e Sichra, 2004).

Na súa gran maioría os Pobos Orixinarios encóntranse nun profundo estado de pobreza e o seu acceso aos niveis educativos resulta sumamente complicado. Pódese, lamentablemente, asociar a densidade de poboación indíxena cos máis altos niveis de pobreza e de non alfabetización.

"...en México máis do 80% da poboación nos conellos indíxenas é pobre; En Guatemala é o 87% da poboación indíxena; no Perú, o 79% e en Bolivia o 75% dos monolingües vernáculos falantes son pobres. Os indicadores educativos tamén caracterizan socialmente aos pobos indíxenas: Guatemala mostra taxas de fracaso escolar de alumnos indíxenas en primaria de 90%; en Bolivia, un neno de fala indíxena ten o dobre de probabilidade de repetir que un estudante que só fala castelán; os indíxenas teñen tres anos de escolaridade menos que os non indíxenas. En Chile, a taxa de repetición a nivel primario na rexión con maior presenza indíxena é dúas veces máis alta que o termo medio nacional. En México, ao vulgar polo CEPAL, o analfabetismo nas rexións con maior número de indíxenas duplica e en moitos casos triplica ao do resto do país (Bello e Rangel, 2002)..." (López e Sichra, 2004:127)

A determinación da poboación aborixe en Arxentina resultou sempre complexa xa que a súa indagación foi tardía nos censos nacionais.

Arturo Umberto Illia, presidente argentino. En 1966 el deseño o Primeiro Censo Nacional Indíxena. Foi truncado co seu derrubamento, pero sobreviviron datos valiosos. Este estudo contou 165 000 indíxenas

O Censo Indíxena Nacional (CIN) emprendido en 1966/1968 baixo a presidencia de Dr. Arturo Illia, que non puido ser concluído, constitúe o único antecedente no noso país de identificación da poboación indíxena en estatísticas oficiais, erixíndose no primeiro recoñecemento por parte do Estado Arxentino da diversidade sociocultural no territorio nacional. Na devandita oportunidade “impleméntase en Arxentina, o primeiro Censo Indíxena Nacional, para o que se define unha categoría de indíxena que entraña o vivir nun ‘nivel de subsistencia’, convivir en ‘comunidade ou grupo’, ‘manter elementos de cultura prehispánica’ (lingua, festividades, vestimenta, artesanías), ‘expresar unha conciencia de pertenza a un grupo étnico ou que sexa notoria a descendencia de estoe’, e atoparse no ‘seu hábitat actual na mesma zona ou moi próxima do seu hábitat prehispánico’.” (Bravo et al., 2000). A concepción “do indíxena” utilizada pon de manifesto un criterio “substancialista” que descoñece os procesos históricos de construción identitaria e as relacións que interveñen neles. Se tomamos por exemplo o caso da etnia toba¹ este censo que non inclúe as poboacións urbanas e

1 A etnia qom (toba) ocupaba, orixinarimente, un amplo hábitat que se extendía do norte da provincia de Santa Fe até o Paraguai e desde a liña formada polos ríos Paraguai e Paraná até os primeiros contrafortes do Precordilleira Salteña. Este grupo, emparentado lingüística e culturalmente cos tobas bolivianos e paraguaios, constitúe unha das variantes das chamadas culturas recolectoras-pescadoras-cazadoras do Gran Chaco. A lingua do pobo toba (qom l aqtaqa), aglutinante e polisintética, pertence á familia guaykurú e presenta variantes dialectais asociadas, nunha primeira hipótese, ás zonas xeográficas de procedencia. Terán sostén que “as fraccións tobas podense clasificar pola súa orixe en faccións de constitución antiga (lagañasik, tak-sik, siu-lek, dapigenlek ou lapikosik, e tagñi-lek) e faccións de constitución recente (palmeiros e pampeiros)” (Terán, 1993: 39)

registra só as comunidades rurais e reservas (Censabella, M.; 1999) establece a existencia de 17.062 tobas, distribuídos en 74 comunidades: 13.455 en Chaco, 3.207 en Formosa e 400 en Salta.

Segundo datos da década do 80 (Ministerio de Saúde e Acción Social) considérase a existencia de 36.639 tobas en 76 comunidades sen incluír as migracións urbanas, ou de 50.000 tufos en todo o país (incluíndo as poboacións urbanas) segundo os datos da Asociación Indíxena da República Arxentina e de ENDEPA, Equipo Nacional de Pastoral Aborixe (Censabella, M.; 1999). En 1992 os datos de ENDEPA falan de 60.000 tobas (Censabella, 1999).

A inclusión definitiva da temática indíxena nos censos oficiais xorde no contexto da reforma da Constitución Nacional, que en 1994 recoñece que as vilas indíxenas que residen no territorio nacional teñen dereitos especiais pola súa preexistencia étnica e cultural. De calquera xeito, a cuestión indíxena non foi incluída nos censos de poboación ata o 2001. Neste ano por primeira vez incorpórase a variable étnica como resultado da sanción da Lei 24.956 de 1997. A pregunta que se incluíu estivo destinada a captar os fogares en que vive polo menos unha persoa que se recoñece descendente ou pertencente a un pobo indíxena. Esta información permitiría volver aos fogares con poboación indíxena e aplicar unha enquisa complementaria. A Enquisa Complementaria de Pobos Indíxenas (ECPI) previa visitar “só os fogares seleccionados e non o total de fogares onde algún dos seus membros se recoñeceu descendente ou pertencente a unha vila indíxena no Censo 2001” (INDEC, 2005).

O censo de 2001 foi rexeitado por algúns dirixentes e organizacións indíxenas, pertencentes a diferentes pobos, por non ser consultados para o seu deseño e non participar como censistas das súas propias comunidades, o cal tería facilitado, en parte, a recolleita dos datos.

No que fai ao dereito á EIB podemos soste que "...de detrás da educación multicultural descóbreanse tamén todas as fendas que os estados democráticos non reabsorberon" (Verne, 1987).

Dos resultados do Censo Nacional de Poboación e Vivenda de 1991 xorde que Arxentina contaba con 895.483 adultos analfabetos sobre unha poboación total de individuos de 15 anos e máis de 22.636.845 persoas o cal equivale a un 3,96% do total.

Os índices máis altos de analfabetismo rexístranse nas provincias do norte: Chaco cun 12,33%, Corrientes cun 10%; Santiago del Estero cun 9,54%, Formosa cun 9,24%, Misiones cun 9,11%, Jujuy cun 7,85% e Salta cun 7,57%.

Tamén nestas provincias se dan os máis altos índices de poboación de 25 e máis anos con educación incipiente ou nula (non superan o 3º ano da educación primaria). Mentres a media do país elévase a un 12,3% advírtense porcentaxes moito maiores nestas provincias: Chaco, 27,1%; Santiago del Estero, 21,9%; Formosa, 21,5%; Corrientes, 21,3%; Misiones 20,7%; Jujuy, 18,9%; e Salta e Entre Ríos, 17,6% (Pognante, 2003)

Como se pode observar as zonas máis afectadas polo analfabetismo corresponden ás provincias historicamente máis pobres e nas que se encontra a maior concentración de poboación indíxena toba, mocoví, wichí, guaraní, quichua, pilagá, mbyá, chiriguano, chané, tapieté, nivaclé e chorote. O idioma chiriguano fálanlo, nesta rexión, 15.000 persoas (chiriguanos, chanés e tapités nas provincias de Salta e Jujuy); o mbyá, por unha cantidade de 2.500 a 3.000 falantes (Misiones); o toba, por un número de 35.000 a 60.000 falantes (Chaco, Formosa, Salta); o nivaclé, por unha cifra de 200 a 1.200 falantes (Salta); o chorote, ten da 1.200 a 2.100 falantes (Salta); o quichua santiagueño, de 60.000 a 100.000 falantes (Santiago del Estero); e o guaraní correntino (goyano) e o guaraní paraguaio, 1.000.000 de falantes (Censabella, 1999)

Durante moito tempo e aínda na actualidade, considerouse un serio conflito, no marco da educación institucional, o feito de que un individuo, chegase á escola falando algunha lingua vernácula. O bilingüismo foi tinguido, así, dun forte peso negativo que situaba os individuos que o "sufrían" en gran desvantaxe social, cultural, e aínda intelectual. Hoxe que sabemos (ou se nos permite pensar) que o bilingüismo favorece o desenvolvemento das capacidades individuais converténdose no obxectivo da educación, preguntámonos cal é a razón pola que os grupos aborixes americanos que, en tal sentido, deberían encontrarse nunha situación de privilexio, seguen padecendo como estigma o asoballamento lingüístico-cultural.

Podemos soste, entón, que o "problema" da EIB en América está fortemente vinculado cos vaivéns da política e a económica. Isto non implica, de ningún xeito, negar a necesidade dunha serie abordaxe etnolingüístico, psicolóxico e sociocultural na súa implantación, senón soste que, tomada a decisión política e implementados os fondos necesarios, o que até agora é considerado un conflito, tornariase unha vantaxe.

Corroborando o que aquí propomos, poderíamos pensar en como non aparecen concibidas como problemáticas e, máis aínda, son xerarquizadas as institucións educativas bilingües cando o idioma en cuestión, ademais do castelán ou o portugués,

é, por exemplo, o italiano, o alemán, o inglés ou o francés.

Aínda que a educación na propia lingua constitúe un dos dereitos máis reclamados polos Pobos Orixinarios non debemos considerar que a implantación dunha EIB resolve os aspectos máis xerais das relacións interculturais. Debe quedar claro que podemos instrumentar propostas educativas bilingües que non sexan interculturais e outras que, non sendo bilingües, aborden a interculturalidade desde unha óptica eficaz. En realidade, a EIB é un dereito dos pobos indíxenas que vai máis alá do uso da súa lingua no ámbito educativo.

“Concibir a EIB como práctica pedagóxica, social, histórica, lingüística, presupón establecer unha nova relación entre indíxenas e non indíxenas, o que supón desafíos fundamentais que atravesan todos os estamentos políticos e privados. Isto, ademais, implica unha reflexión persoal que permite reformular prácticas cotiás de segregación, de discriminación ou incluso de indiferenza fronte a este tema.” (Abarca, 2004)

En tal sentido cremos que a EIB non debe favorecer nin promover a “integración” senón a articulación das culturas en contacto e/ou conflito. Escoitar falar de “integración” nos planteamentos educativos resúltanos sempre inquietante e condúcenos a preguntarnos a que situacións nos estamos a referir. Xeralmente, de feito, a noción de integración aparece asocia-

da á incorporación dos “diferentes” a un grupo xa constituído de “normais”, facendo que o éxito radique en xerar un todo homoxéneo que neutralice as diferenzas. No sentido de “facer un todo con partes distintas”, pero que funcionen como un, consolidando un parámetro de homoxenización.

A idea de articulación achega unha ollada superadora porque permite pensar nunha estrutura complexa “... en que as cousas están relacionadas tanto pola súa diferenza como polas súas similitudes. Iso fai necesario que se exhiban os mecanismos que conectan os trazos disímiles, xa que non hai unha ‘correspondencia necesaria’ nin se pode asumir como dada a hexemonía expresiva” (Stuart Hall en Jameson-Zižek, 1993:99). Nesta estruturación complexa do social, os axentes culturais non se mesturan, perdendo as súas identidades, senón que suman as súas diferenzas en beneficio do funcionamento do mecanismo xeral, mecanismo no que non debe nin pode haber hexemonía de poder. En tal sentido debemos lembrar que “O racismo, os privilexios de clase social e o prexuízo, todo iso amplificado polas formas de pobreza que crean, ten efectos poderosos sobre canto e como educamos os nenos” (Bruner, 1997:45). Como en toda situación comunicativa que rescate como tal a intersubxectividade esencial da linguaxe, a escola debe presupor mente e cultura no outro para permitir a súa constitución como suxeito. Só neste auténtico diálogo, poderá chegar o suxeito, propietario da súa cultura e o seu discurso, un suxeito que negocia sentidos con outro (outros) que se compromete nesta transacción. Así, eu e ti conforman unha díada indispensable e constitutiva non só para a construción do coñecemento (ao que consideramos como un evento socio-cultural) senón do propio “self” (Bruner, 1982). Sen dúbida, os diálogos institucionais e sociais contribúen á construción da identidade, identidade que non responde soamente ao que eu creo que son en diálogo co xeito

en que os outros me ven, senón que incorpora dunha terceira perspectiva que involucre “o xeito en que creo que os outros me ven” (Žižek, 1996:27)

Xeralmente, no noso país, as escolas bilingües que comprometen a comunidades aborixes ocupan nun lugar de marxinación físico e pedagóxico e os docentes que nelas traballan senten que o seu labor se debe asociar máis coa subsistencia que coa dinámica de ensino/aprendizaxe. Así, impleméntase, tacitamente, un ensino de menor calidade, sostido polo orzamento, moitas veces exposto como indiscutíbel, do déficit social, cultural, lingüístico e cognitivo dos alumnos.

**POLO DEREITO Á
AUTODETERMINACIÓN
LINGÜÍSTICA-CULTURAL,
O RESPECTO Á
DIVERSIDADE, O RESCATE
DA MEMORIA HISTÓRICA E
A DESCOLONIZACIÓN DA
DEMOCRACIA**

Os Estados seguen “...definindo o indíxena como suxeito de **interese** público e non como suxeito de **dereito**” (Bertely González, 2004: 38)

No ano 2004 a Real Academia Española organizou, na cidade de Rosario (Arxentina), o seu III Congreso da Lingua. Nesa oportunidade, consolidamos a agrupación “LaS LenguaS” para dar lugar, entre o 15 e o 20 de novembro, ao *I Congreso de LaS LenguaS* que marcaba no uso deliberado do plural, a nosa oposición ao ideario da RAE. Baixo a Presidencia Honoraria do Premio Nobel da Paz Adolfo Pérez Esquivel, coa participación de representantes dos Pobos Orixinarios de Arxentina (e América Latina), de organizacións sociais, de sindicatos, de movementos de empresas recuperadas, de académicos e das Autonomías Históricas do Estado Español, e o apoio invalorable de figuras da talla do escritor Ernesto

Cardenal e do Premio Nobel de Literatura José Saramago xeramos un espazo de reflexión en torno do dereito á autodeterminación lingüística e do carácter pluricultural e multilingüe de Latinoamérica.

Desde “Las LenguaS”, consideramos que a diversidade lingüístico-cultural é unha característica inherente ao home. Cada pobo “fala o mundo” (Charaudeau, 1988) dunha maneira peculiar e propia e é, precisamente, esta pluralidade de visións a base esencial do patrimonio da humanidade. Como xa exemplificamos, ao longo da(S) historia(S) non foron poucos os intentos por establecer unha hexemonía discursiva que dese por terra coa pluriculturalidade e o multilingüismo. A dominación, a marxinación, o desprezo polos outros, e até certas abordaxes teóricas, foron as ferramentas máis destacadas do intento de silenzamento cultural sen reparar en que “Desde o punto de vista do coñecemento humano, a desaparición de cada lingua constitúe a perda irreparable dun coñecemento cultural, cosmogónico, histórico e científico único, non traducíbel na súa totalidade a outras linguas” (Hamel, 2007: 77 78).

“Hai en xeral pouca comprensión do que unha lingua implica. É toda unha cosmovisión, é unha forma de organizar o mundo material e espiritual. É o instrumento primeiro de expresión e toda outra lingua por solidamente adquirida que sexa, significa unha limitación, unha erosión da capacidade expresiva.” (Romano, 2007: 188).

O mito de Babel e as probas infrutuosas para impor unha lingua universal (reedición contemporánea da busca medieval da lingua de Deus) emerxen coa corrente globalizadora actual e plásmanse nas políticas lingüístico-educativas da maioría dos Estados nacionais e de organismos como a Real Academia Española que se erixen, para nós, en claros instrumentos de dominación.

Como sinalou Ernesto Cardenal no I Congreso daS LenguaS a globali-

O mito de Babel e as
probas infrutuosas
para impor unha lingua
universal (reedición
contemporánea
da busca medieval
da lingua de Deus)
emerxen coa corrente
globalizadora actual

Distribución dos pobos indíxenas na Argentina

zación cultural e o concepto de “que é preferible que haxa unha soa lingua para toda a humanidade (...) só sería bo para os burócratas, para os administradores e non para as culturas”. Lamentablemente “A idea de que o multilingüismo divide, mentres que o monolingüismo é un estado normal e desexábel, está aínda hoxe presente entre nós” (Romaine, 1996)

A globalización aparece sempre asociada á homoxenización e a políticas de negación das diferenzas que pon en perigo non só este patrimonio cultural da humanidade senón a vida mesma. Innumerábeis guerras e xenocidios agocharonse tras os principios dunha única cultura, estilo de vida e forma de pensamento coma se a diversidade fóra unha ameaza que debe ser combatida.

A humanidade sufriu moitos “modelos civilizatorios” (como o neoliberalismo) que tendían e tenden ao exterminio radical da alteridade. Baixo a forma de invasións, imperios, Estados nacionais, sistemas económicos transnacionais e/ou Academias, as técnicas de submisión non variaron substancialmente.

O principio reitor parece ser a asimilación forzada, o borrado das particularidades socioculturais e o manexo global, por parte de moi poucos, das formas non só de comercialización senón de simbolización.

Así, historicamente, a imposición da lingua como pilar fundamental da constitución dos Estados nacionais aparece claramente asociada á dominación cultural que ten como meta primordial a xeración de individuos e sociedades alleadas. A integración sociocultural terminou, polo tanto, en asimilación e esa asimilación está moi lonxe de favorecer a convivencia intercultural.

Fronte a este “azoute” de homoxenización, a nosa idea, respecto da diversidade lingüístico-cultural, pasa por superar o estigma de Babel para que a diferenza non sexa sinónimo de destrución e incomunicación. A autodeterminación lingüística eríxese,

polo tanto, nun principio humano inalleable e converte cada vila, a cada falante, en dono da súa propia lingua. Apropiarnos da lingua non quere dicir soamente poder falar como o facemos senón ser donos das nosas estratexias de comunicación e simbolización.

No III Congreso da Lingua organizado pola RAE na nosa cidade (2004), o escritor nicaragüano Ernesto Cardenal debeu sufrir, por falar en nome das linguas aborixes minorizadas, unha situación de agresión que puxo en evidencia a verdadeira ideoloxía da RAE.

“A principal identidade cultural é a linguaxe pero ningunha identidade é inmutábel e por iso é importante que se manteñan sempre vivas as linguas e proliferen e se diversifiquen e multipliquen. Isto combatímo onte no Congreso da Real Academia da Lingua o vicepresidente da lingua que era o moderador da mesa redonda en que eu estaba. Combateu o que eu dixen e dixo incluso que era bo que moitas linguas desaparecesen, que afortunadamente estaban morrendo tamén as linguas, moitas linguas... isto dixoo despois da intervención miña e xa deu por terminada a mesa redonda e non me deu tempo a que eu respondese.” (Ernesto Cardenal, I Congreso daS LinguaS, Rosario, Arxentina, 2004)

Cardenal puido facer esta denuncia participando, tamén, do noso I Congreso de laS LinguaS en que se redactou o seguinte documento:

DOCUMENTO DO I CONGRESO DAS LINGUAS (ROSARIO, 2004). Reunidos no I Congreso daS LinguaS, na Cidade de Rosario, os Pobos Orixinarios presentes neste Congreso, proclamamos que:

■ As nosas Linguas existen a pesar de sufrir a negación e o asoballamento da colonización primeiro, e do Estado hexemónico despois, na súa falaz pretensión de unidade: un territorio, un pobo, unha lingua.

- As linguas dos Pobos Orixinarios son linguas cultas e como tales conlevan coñecemento, innovacións e prácticas que deben ser oficializadas e incorporadas ao Sistema Educativo.
- A Interculturalidade, entendida como respecto mutuo e recíproco, é unha riqueza e é un dereito non só dos Pobos Orixinarios senón tamén do Pobo Arxentino e da humanidade.
- A formulación da Interculturalidade é o resultado dunha longa e constante loita dos Pobos Orixinarios.
- Afirmamos a autodeterminación lingüística como xeito de reivindicación contra a aculturación e asimilación forzada, sufridas polas nosas vilas.

Polo tanto esiximos:
- A transformación do Estado Monocultural a un Estado Intercultural que garanta:

  - A posibilidade de desenvolver as nosas linguas en igualdade de oportunidades.
  - O exercicio da nosa Educación Autónoma.
  - A restitución dos nosos territorios.
  - O irrestrito e inmediato cumprimento da Constitución Nacional no seu Art. 75, Incs. 17 e 22, do Convenio 169 da –ratificado por Lei 24.071–, da Lei 23.302 de política indíxena e apoio ás comunidades e demais normativas nacionais vixentes.
- Que o Estado asuma que a súa política monocultural é a responsábel directa do debilitamento dos nosos idiomas e que debe soste r programas que os pobos orixinarios levamos adiante no proceso de reafirmación da nosa identidade.
- Que o educador orixinario avalado polo seu propio pobo sexa reconecido polos ministerios correspondentes e polos Estatutos Docentes.

- Que o Goberno Nacional garanta, orzamentariamente, a conformación do equipo que lidere a E.I.B. (Educación Intercultural Bilingüe) conformado por educadores orixinarios avalados polas súas propias vilas
- Nós continuaremos no camiño de reafirmar a nosa identidade a partir das linguas orixinarias e propiciando o achegamento ás nosas culturas dos docentes non indíxenas.
- As nosas Linguas Orixinarias están vivas polo tanto están vivos os nosos antepasados, a nosa cosmovisión e identidade.
- As nosas Linguas milenarias teñen a súa raíz neste continente.

No 2007, novamente, un colectivo heteroxéneo de institucións académicas, organizacións sociais e de dereitos humanos, comunidades indíxenas, movementos de empresas recuperadas, de documentalistas, etc; reunímonos para organizar en Bos Aires o II Congreso daS LinguaS (18, 19, 20 e 21 de xullo) e para demostrar e, sobre todo, para demostrarnos que as utopías poden non ser quimeras se estamos dispostos a traballar para facelas realidade. Procurando crear un espazo para a diversidade demos lugar a un foro de reflexión e debate arredor do exercicio da interculturalidade e o rescate da memoria histórica.

Sabemos que moitos discursos pretendidamente progresistas que abordan a “diversidade” negando a súa

Evo Morales con Maradona. A chegada a presidencia de Evo Morales contribuíu á visibilización dos pobos indíxenas en toda latinoamérica

dimensión histórica guían as maiorías das políticas culturais dos Estados nacionais incrementando a desigualdade e a marxinação na vida cotiá.

Nesa oportunidade elaborouse o seguinte documento:

DOCUMENTO DO II CONGRESO DAS LINGUAS² (BOS AIRES, 2007).

Os pobos orixinarios reclamamos xustiza polos 514 anos de xenocidio, etnocidio e ecocidio evidenciados no exterminio dos nosos pobos median-

2 (Asinantes: Pobo Toba-Qom: (Provincias de Chaco, Formosa e Santa Fe), Pobo Kolla (Provincia de Jujuy), Pobo Mbyá-guaraní (Provincia de Misiones), Pobo Mapuche (Provincias de Neuquen, Chubut, Río Negro, Bos Aires), Pobo Avá-guaraní (Provincia de Salta), Pobo Quilme (Provincia de Tucumán), Pobo Diaguito-calchaquí (Provincia de Tucumán), Pobo Wichí (Provincia de Salta e Formosa), Pobo Pilagá (Provincia de Formosa), Pobo Mokoit-Mocoví (Provincias de Santa Fé e do Chaco), Pobo Chané (Provincia de Salta), Pobo Ñuusavi (México), Pobo Quechua (Bolivia - Ecuador), Pobo Aymara (Bolivia), Representantes de Organizacións de Afrodescendentes, Representantes de Organizacións de Colectividades Estranxeiras en Arxentina, Representantes do País Vasco, Representantes da Agrupación LaS LenguaS, Representantes do SERPAJ (Servizo de Paz e Xustiza), Representantes do Movemento de Documentalistas, Representantes de Universidades Nacionais e Estranxeiras, Representantes do Movemento de Empresas Recuperadas, Adolfo Pérez Esquivel (Premio Nobel da Paz))

te a persecución e morte masiva; na tala dos nosos montes nativos; na destrución da nosa natureza; no envelenamento e contaminación dos nosos ríos; e no intento de borrado da nosa memoria e a nosa historia. Reclamamos, ademais, o respecto e o recoñecemento da nosa preexistencia e existencia...

Atendendo a que o Estado arxentino resérvase dereitos sobre bens que, natural e xuridicamente forman parte integrante do ben principal (como son os recursos forestais, a fauna, as augas e os seus elementos relacionados, etc.) reclamamos un tratamento xurídico específico con definicións novas para as cuestións vinculadas cos Pobos Orixinarios. O Estado, obstinadamente, aplica un desmembramento xurídico da integridade territorial indíxena, que dá lugar a situacións de extrema inxustiza e causa aos Pobos Orixinarios serios problemas para o pacífico gozo dos seus territorios e para o propio desenvolvemento económico e social interferindo na dinámica dos procesos identitarios.

Retomando as conclusións obtidas na Cuarta Reunión Internacional de Teoría Arqueolóxica de América do Sur (TAAS), facemos un chamado á sociedade a un compromiso real e sen fronteiras que se basee no respecto pleno da interculturalidade entendida como un exercicio cotián que atravesase as nosas vidas, festexando as diferenzas e favorecendo a concreción e efectivización dos nosos dereitos.

Demandas aos Estados (Nacional, Provincial e Municipal):

- *Recoñecer as linguas dos Pobos Orixinarios como primeiras linguas.*
- *Xerar recursos económicos para asegurar boas condicións para que os pobos poidan fortalecer e recuperar as súas linguas.*
- *Asegurar as condicións e os espazos que efectiven a interculturalidade entre os Pobos Orixinarios e o resto da sociedade.*
- *Asumir a concepción de interculturalidade como exercicio dos De-*

reitos fundamentais, que inclúen o Dereito ao territorio, e ao recoñecemento como pobo con autonomía e autodeterminación.

- Garantir as condicións, os espazos e os recursos económicos para que os Pobos Orixinarios recuperen e fortalezan as súas propias institucións (por exemplo o Dereito ao nome propio en lingua materna)
- Promover o cumprimento das leis que conforman o noso estatus xurídico indíxena. Por iso demandamos o recoñecemento dos territorios que tradicionalmente ocupamos, e os seus recursos naturais, como así tamén as terras aptas e suficientes que necesitamos para a nosa supervivencia, segundo reza o art. 75 inc17 da Constitución Nacional. Iso implica a escrituración das mesmas, e a inmediata implantación da lei 26160 que suspende os desaloxos e releva os nosos territorios indíxenas, garantindo a nosa participación como comunidades.
- Discutir a nova lei de radiodifusión, sancionada en democracia.
- Ante as problemáticas ligadas a unha colonización cultural asociada a unha nova lei de educación, vemos necesaria a descolonización da formación docente, a través da transformación do sistema educativo monocultural a un sistema intercultural. Pola súa parte, esiximos revisar o outorgamento de subsidios a institucións privadas de educación. Polo tanto, demandamos a inmediata creación de cargos titulares de docentes dos Pobos Orixinarios idóneos no coñecemento da súa cosmovisión e recoñecidos polas súas comunidades.
- Afirmamos que a loita de cada Pobo Orixinario é a loita de TODAS e TODOS. Os Pobos Orixinarios fomos milenariamente os Gardiáns da Terra, do Aire, da Auga e o Lume, todo o que inclúe o Cosmos. “Nós no Cosmos, e o Cosmos en Nós”. Por iso convocamos a todos os Pobos que a sumarse ás nosas loitas.

A chegada do 2010 trouxo, en Arxentina e en boa parte de Latinoamérica, unha serie de conmemoracións, festexos e “acordos sociais” arredor do que se deu en chamar o “Bicentenario”. Como di unha canción moi popular no meu país “ se a historia escríbena os que gañan, iso quere dicir que hai outra historia...” e máis aínda, non hai “outra historia” senón outraS historiaS. Por iso, realizamos entre o 22 e 25 de maio o III Congreso das Linguas que interpelou a voz hexemónica da historia oficial e puxo en discurso esoutros relatos acalados que tamén constitúen a nosa identidade. As nosas olladas non pretenden quedarse no pasado, nin nunha periodización preconcebida, senón ler no presente a mancha de significacións que falan de nós en cada contexto histórico-socio-cultural rescatando a idea gramsciana de que a historia do presente é a política do pasado e a política do presente é a historia do futuro

Malia que xa nos exércitos de Castelli, Belgrano e Güemes circulaba un cantar que dicía: “Ao amigo Ño Fernando / Vaya que lo llaman un buey / Porque los Tupamaros / No queremos tener Rey”, a Corona e o estado de España continúan reafirmando a súa presenza colonial en América Latina.

A xeito de exemplo podemos citar o accionar do Instituto Cervantes e da Real Academia Española que no seu frustrado (polo terremoto) Congreso da Lingua en Valparaíso pretendía contar coa paradoxal presenza do Rei Juan Carlos na conmemoración das independencias latinoamericanas. Estas institucións apoderáronse do dereito a representar o mundo de fala “hispana” e “certificar” a lexitimidade e corrección do castelán á sombra dun gran negocio editorial vinculado coas reformas educativas da maioría dos nosos países. O seu funcionamento estivo, ademais, asociado á negación de todas as linguas preexistentes á conquista.

Un claro e non tan afastado exemplo da intolerancia española atopámo-lo no “CÁLLATE” do Rei dirixido ao

O Instituto Cervantes e a Real Academia Española apoderáronse do dereito a representar o mundo de fala “hispana” á sombra dun gran negocio editorial vinculado coas reformas educativas da maioría dos países

Ernesto Cardenal puxo en evidencia no congreso da RAE o exterminio de linguas, mais desde este organismo despachouse a este escritor nicaraguano cun alegato a favor de da uniformización

presidente de Venezuela Hugo Chávez que non fixo máis que evidenciar a vixencia dunha política de Estado despregada desde 1492 ata os nosos días. Lembremos que foi nese mesmo ano en que Nebrija logra que a Reina lle publique a primeira gramática do castelán tomando como fundamento un dos axiomas glotopolíticos máis exercido polos Estados nacionais: "...siempre la lengua fue compañera del imperio".

Cremos, como dixese Evo Morales, que a reflexión arredor dos Bicentenarios debe basearse nunha imperiosa necesidade de descolonizar as nosas democracias, razón pola que é tarefa primordial descolonizar o pensamento para lograr un pleno exercicio dos nosos dereitos no marco dunha dinámica social autenticamente intercultural que non poida ser reducido a unha mera cuestión de "tolerancia".

"A tolerancia autoriza as diferenzas culturais, o que me parece moi positivo; pero non lles outorga ningún dereito, colócaas en situación estrutural de inferioridade, lémbbralles permanentemente que existen límites, que se son excedidos, poden chegar a decisións de prohibición. É mellor ser tolerado que prohibido, é certo. Pero ser tolerado non é ter dereitos e liberdades tan grandes como os que benefician os membros de grupo dominante." (Wieviorka en Cisneros, 2004: 22)

Consideramos que a interculturalidade é unha cuestión de todos que só se reflectirá axeitadamente na dinámica social, cando podamos visualizar a diversidade lingüístico-cultural como unha metáfora da pluralidade de pensamento. Este foi o espírito que guiou o noso III Congreso (Rosario, 2010) e que quedou plasmado no seguinte documento final:

DOCUMENTO DO III CONGRESO DAS LINGUAS (ROSARIO, 2010).

No marco do Bicentenario Arxentino e do III Congreso daS LinguaS, realizado no Centro Cultural "La Toma", Rosario-Santa Fe, durante os días 22,

23, 24 e 25 de maio de 2010, xunto aos Pobos Orixinarios presentes:

DECLARAMOS O SEGUINTE:

- A urxente aplicación, regulamentación, implantación dos instrumentos xurídicos consagrados na Constitución Nacional art 75, inc. 17 e 22; Declaración universal dos Pobos Indíxenas, ONU setembro 2007; Convenio 169 da OIT; Lei Nacional 23302; Lei de Territorios 26554; Lei de Educación Nacional e demais instrumentos Nacionais e Provinciais.
- O recoñecemento da Plurinacionalidade do Estado Arxentino.
- O con respecto á diversidade e o dereito á igualdade con identidades e recoñecemento das identidades de xéneros.
- A restitución dos territorios ancestrais, recoñecendo a figura de posesión comunitaria das terras, como unha forma xurídica por fóra da categoría de propiedade privada existente na lexislación vixente.
- O recoñecemento e reparación histórica dos xenocidios cometidos polo Estado Arxentino desde a súa constitución como Estado Nacional contra os diferentes Pobos Orixinarios preexistentes. Declarar as matanzas ocorridas como crimes de lesa humanidade. Esixir ao Estado recoñeza o seu terrorismo de estado para cos Pobos Orixinarios.
- A devolución do Patrimonio ancestral das culturas dos pobos orixinarios roubados, saqueados, que hoxe son material arqueolóxico dos museos Provinciais, Nacionais, Internacionais e Universitarios.
- A devolución dos territorios sagrados ancestrais, esixindo o cesamento dos estudos arqueolóxicos nos devanditos sitios, cemiterios, lugares de cultos e cerimoniais.
- A representación política proporcional dos Pobos Orixinarios en todos os estamentos do Estado, asegurando unha participación real e efectiva en todos os esta-

mentos ministeriais coas formas organizacionais de cada pobo, garantindo que os pobos orixina-rios asuman representación nos diferentes estamentos do Estado sen pasar polos partidos políticos, realizando asembleas en cada comunidade, para elixir os representantes. Rexeitamento ás políticas asistencialistas.

- ▮ A inclusión no Censo Nacional a realizarse este ano, dun punto que interroga sobre a descendencia orixinaria da poboación, para poder garantir a real proporcionalidade da representatividade pluricultural do Estado Arxentino.
- ▮ Que o INAI como Instituto xa existente encargado de asuntos indíxenas sexa quen garanta a inclusión dos dous puntos anteriores.
- ▮ Que os Estados Nacionais, Provinciais e Municipais garantan e financien a EIB en todo o territorio de Arxentina, respectando as cosmovisións orixina-rias, os calendarios e efemérides orixina-rias e a autonomía dos pobos na construción do currículo, formación dos docentes e elaboración de todos os materiais didácticos para a Educación Intercultural Bilingüe coa participación real e efectiva dos Pobos Orixina-rios. Promulgar a creación dun estamento concreto dentro do Estado que garanta a Educación Intercultural até que esta sexa incluída completamente dentro do Ministerio de Educación.
- ▮ A implantación de bolsas de estudo e promoción cultural.
- ▮ Que o Estado deixe de subsidiar ás escolas privadas.
- ▮ Que Estado e educación sexan laicos para todos e todas.
- ▮ Que se revise a simboloxía nacional compartindo e integrando a cosmovisión dos pobos orixina-rios.
- ▮ Que se oficialicen as linguas pre-existentes dos Pobos Orixina-rios.
- ▮ Que se recoñeza a Nación Aymara como pobo preexistente á confor-

mación do Estado Territorial Arxentino.

- ▮ Que se instrumente unha efectiva implantación da Lei de Medios, garantindo unha verdadeira democracia participativa en que todos podamos falar e ser escoitados (Polo recoñecemento da igualdade de acceso á información dos comunicadores dos Pobos Orixina-rios)
- ▮ Que se respecten as temporalidades, espiritualidades e coñecementos orixina-rios reivindicando a propiedade intelectual do coñecemento dos pobos orixina-rios.
- ▮ Que se respecte o dereito da Nai Terra e a biodiversidade adherindo ás conclusións do Congreso polo Medio Ambiente realizado en Cochabamba, en rexeitamento da explotación que as multinacionais fan dos espazos necesarios para o futuro da nosa natureza atendendo a que non hai dereitos humanos se non hai dereito á terra
- ▮ Que se proclame a soberanía alimentaria, esixindo as garantías dun pluricultivo consciente.
- ▮ Que se cumpra co dereito á saúde, e se recoñezan os saberes ancestrais respecto das formas de curar, previr e sandar enfermidades.
- ▮ Que se respecten os dereitos da infancia e a ancianidade.
- ▮ Que se logre un verdadeiro intercambio intercultural entre os pobos orixina-rios e a sociedade en global.

Cova das Mans, Río Pinturas, Santa Cruz, Arxentina, 7300 a.C. A arte máis antiga de América do Sur

O mito de Babel segue funcionando e plenamente vivente coa globalización. Considérase unha maldición a diversidade

BIBLIOGRAFÍA

- ABARCA, G. (2004) "Educación intercultural bilingüe: estrategias para su aplicación en Chile", en Hernaiz (org.) *Educación en la diversidad*, IPE – UNESCO, Bs. As.
- ARNOUX, E. (1995) "Las políticas lingüísticas en los procesos de integración regional" en *Signo y Señal* N 4, Fac. De Filosofía y Letras, UBA, Bs. As.
- BARNACH-CALVÓ, E. (1999) *La educación indígena en Iberoamérica*, Organización de los Estados Iberoamericanos para la Educación la Ciencia y la Cultura
- BERTELY BUSQUETS Y GONZÁLEZ APODACA (2004) "Experiencias hacia la interculturalidad de los procesos educativos" en Hernaiz (org.) *Educación en la diversidad*, IPE – UNESCO, Bs. As.
- BRUNER, J. (1987) *Realidad mental y mundo posibles*. Gedisa, Barcelona. (1997) *La educación puerta de la cultura*, Ed. Visor, Madrid.
- CENSABELLA (1999) *Las lenguas indígenas de la Argentina. Una mirada actual*, EUDEBA, Bs. As.
- CHARAUDEAU, (1988) *Language et discours. Elements de semiolinguistique (theorie et pratique)*, Hachette, Paris.
- CISNEROS, I (2004) *Formas modernas de la Intolerancia. De la discriminación al genocidio*. México. Ed. Océano.
- DEL RÍO – POGNANTE – FERNÁNDEZ – HACHÉN (2005) *Informe final Censo de Población y Encuesta de Calidad de Vida. Comunidad Toba de la Travesía*, Rosario 2002, UNR
- HACHEN, R. (2006) *Abordaje etnolingüística de la lengua qom (toba)*, Catedra UNESCO – UNR, Rosario
- HAMEL, R (1998) "La política del lenguaje y el conflicto interétnico. Problemas de investigación sociolingüística" en Eni Pulcinelli Orlandi (Org.) *Política Lingüística na América Latina*, Campinas, SP (2006) La globalización de las lenguas en el siglo XXI Entre la hegemonía del inglés y la diversidad lingüística en Publicación del I Congreso de LaS LenguaS (en prensa)
- (2007) "La globalización de las lenguas en el siglo XXI. Entre la hegemonía y la diversidad lingüística" en *I Congreso de laS LenguaS*, Rosario
- JAMESON, F.- ZIZEK, S. (1993) *Estudios culturales. Reflexiones sobre multiculturalismo*, Paidós, Bs.As, 1998
- ROMAINE, S. (1996) *El lenguaje en la Sociedad. Una introducción a la sociolingüística*. Editorial Ariel
- LÓPEZ Y SICHRA (2004) "La educación en áreas indígenas de América Latina: balances y perspectivas" en Hernaiz (org.) *Educación en la diversidad*, IPE – UNESCO, Bs. As.
- MARTÍ, (1893) *Nuestra América*, Editorial Losada, Bs. As., 1939
- POGNANTE, P. (2003) *Saberes y representaciones de los adultos no alfabetizados sobre la lectura y la escritura*, Tesina de Antropología, Esc. de Antropología, Fac. de Humanidades y Artes, UNR (inédita)
- ROMANO. A. (2007) "Genocidio cultural" en *I Congreso de LaS LenguaS*, Rosario
- SCHMELKES (2004) "La política de la educación bilingüe intercultural en México" en Hernaiz (org.) *Educación en la diversidad*, IPE – UNESCO, Bs. As.
- TERÁN, B. (1993) "Los gentilicios tobas. Introducción a la dinámica de las divisiones de la etnia toba" en *Revista de la escuela de Antropología* vol.1, UNR, Rosario
- VERNE (1987) *Les politiques d'éducation multiculturelle: analyse critique*
- WILLIAMSON CASTRO (2004) "Reflexión político-pedagógica sobre la diversidad intercultural bilingüe" en Hernaiz (org.) *Educación en la diversidad*, IPE – UNESCO, Bs. As. ■